

Тарас АНДРУСЯК (Львів)

УКРАЇНСЬКА ПРАВОВА ДУМКА В ГАЛИЧИНІ (перші десятиліття XIX ст.)

Розвиток української правової думки на різних історичних етапах та в різних регіонах українських етнічних земель має свою специфіку. Це обумовлено низкою чинників, одним із яких є державно-правова система та законодавство країн, у складі яких перебував даний регіон у той чи інший період часу. Завдяки впливу цього чинника західноукраїнські землі, починаючи з кінця XVIII ст., опинилися у кращих умовах, порівняно із територіями у складі Росії. Яскравою ілюстрацією до цієї тези може бути той факт, що, коли в Австрійській імперії в 1782 р. з'явився указ імператора Йосифа II про ліквідацію особистої залежності селян, то в Російській імперії у 1783 р. видано царський указ про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні. Відтак, розвиток цих двох частин українських земель йшов у протилежних напрямках.

Українські землі у складі Російської імперії опинилися під пресом централізаторських, нівеляційних зусиль самодержавства, спрямованих на витворення єдиної спільноти підданих, до того ще й вірних однієї церкви – одержавленої російської православної церкви. Все XIX ст. – це намагання стерти в національній пам'яті згадки про європейський контекст усієї попередньої історії українського народу, витворити концепцію загальноросійської історії, шляхом адміністративних заходів створити єдиний народ, забороняючи використовувати українську мову, унеможливаючи розвиток української культури. Особливі зусилля було спрямовано на ліквідацію правової культури українців. Якщо за часів Гетьманщини та Запорізької Січі російське самодержавство намагалося применшити значення цих інституцій та їх вплив на правовий розвиток українського народу, його правову думку, то після їх ліквідації знищуються всі форми правової самобутності, всі правові інституції, норми, звичаї та традиції, які виробляв народ упродовж усієї його історії. Утверджувалася єдина самодержавна державно-правова система, єдина система законодавства, єдина юридична наука Російської імперії. Як писав Михайло Грушевський: “Українське громадянство мовчки прийняло се скасування до решти старого устрою. Де-котрі сторони нової реформи – як признание прав дворянських, остаточне закріпощення селян, могли навіть подобати ся старшині; иньші жадібно чекали при сім касованню нових нагород і надань для всіх послушних і вірних та силкували ся пролізти на перші місця в новім устрою, до великих чинів і багатого “жалованія”. І панство потроху забувало свою стару Гетьманщину, потішаючи ся достатками, багатством, котре приносила забезпечена новими порядками кріпацька праця”¹. Поява університетів у Харкові (1805), Києві (1834) та Одесі (1865)

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України / репринт. відтвор. вид. 1913 р. – Київ: 1990. – С. 469.

перетворила ці міста в університетські центри, але нітрохи не сприяла появі та розвитку національної юридичної науки, як української так і російської. Це була єдина наука, яку творили в різних університетських та академічних центрах без будь-яких національних особливостей. І те, що сьогодні її надбання сучасні російські автори вважають частиною правової думки та юридичної науки Росії, є настільки ж обгрунтованим, наскільки обгрутованим є погляд на Київську Русь, Російську імперію та Радянський Союз як етапи державно-правового розвитку Росії. Не переживши, як значна частина європейських держав, “Весни народів”, Російська імперія до кінця свого існування (лютий 1917 р.) залишалася становою державою, тобто зберігала ту форму державно-правового устрою, від якої європейські держави почали відмовлятися від другої половини XVIII ст.

Українські землі, які відійшли під владу Габсбургів, були регіоном економічно та культурно відсталим. Це обумовлено тим, що після національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького “в Речі Посполитій настав абсолютний економічний спад, від якого вона вже ніколи не одужала”². В той же час реформи і зміна державно-правового устрою монархії Габсбургів почалися ще до входження до її складу українських земель. У результаті цих реформ держава поступово втрачала риси станової та набувала модерних рис “бюрократичної” (за термінологією Макса Вебера) держави. За словами англійського дослідника А. Тейлора, “з часу утворення Марією Терезією Надвірної канцелярії у Відні виникає інший клас (крім шляхти – *T. A.*), який мав би бути питомо “австрійським” – бюрократія, люди, які працювали в імперських структурах. Цей клас також не мав єдиного національного або соціального коріння. Дехто мав аристократичне походження, інші – угорське, а Коловрат – чеське. Серед бюрократії переважали німці, які мешкали в містах і, навіть здобуваючи титули, належали, за австрійським висловом, до “другого суспільства”. Бюрократія не симпатизувала ані місцевому патріотизму, ані аристократичним привілеям. Свій ідеал вона вбачала в уніфікованій на просвітницьких засадах Європі”³.

Така ситуація, як жодна інша, сприяла розвитку українського народу, який через втрату власної аристократії став майже винятково селянським. Нечисленна інтелігенція, яку, головню, складали греко-католицькі священники, істотно не відрізнялася ні своїм матеріальним, ні культурним рівнем від селян. Дійшло до того, що духовенство також змушували відробляти панщину. Така ганебна практика була ліквідована виданням у 1777 р. наказу, який забороняв виганяти священників та дяків на панщину. “Австрійський уряд сам спостеріг тяжкий стан уніяського духовенства і вжив заходів до поліпшення його долі. Насамперед він подбав за піднесення його освіти. Дві духовні семінарії для греко-католицького духовенства у Львові й Перемишлі, які існували ще за польських часів, давали дуже невисоку освіту. Австрійський уряд заснував у 1774 р. у Відні при церкві св. Варвари т. зв. “*Barbareum*”, семінарію для уніяського духовенства, перенесену в 1784 р. до Львова, де вона стала генеральною семінарією для всіх греко-католиків Австро-Угорської держави. Поліпшено й матеріальне та правне становище духовенства,

² Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. – Київ: Основи, 2000. – С. 602.

³ Тейлор А. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – С. 25.

що дуже піднесло його дух і сприяло пробудженню ідейних змагань серед його кращих представників”⁴. “Режим освіченого абсолютизму Йосифа II, що ставив собі за мету піднести господарське життя, намагався також і Галичину піднести до більшого розвитку. Він пропагував нові способи ведення хліборобства, розводив нові господарські рослини (конюшину, ріпак, плантації тютюну і цикорію), насаджував німецькі колонії, що мали давати зразки поступового господарства. Він провів соціальні реформи, щоб оздоровити суспільні низи, – скасував особисте підданство селян і дозволив селянам іти до шкіл і ремесел, дав новий устрій містам, регулював торгівлю. Багато зроблено для піднесення гігієни: засновано нові шпиталі, збільшено число лікарів, впорядковано цвинтарі. Нова система освіти, з німецькими середніми школами і університетом у Львові (1784), мала підняти культурний рівень громадянства. Але ці реформи зустріли багато труднощів, і їх наслідки проявилися щойно в пізніших часах”⁵. Наведені вище твердження визначних українських істориків Дмитра Дорошенка та Івана Крип’якевича дають можливість зрозуміти низку дуже важливих аспектів розглянутої у статті проблематики.

Перше – це вагоме, якщо не визначальне значення державно-правових заходів для істотної зміни економічного та культурного становища українського населення.

Друге – ці заходи, самі по собі, не обумовили жодного здобутку української культури загалом та української правової думки зокрема. Це були зовнішні чинники, які створювали можливості для реалізації потенціалу народу, але не вели до безумовної його реалізації. Більше того, приклад появи такого явища як “рутенство”, що негативно вплинуло на подальший національно-культурний розвиток народу, доводить визначальність внутрішньонаціональних факторів для його культурного розвитку.

Третє – розуміння тієї ролі та значення духовенства в розвитку української правової думки вже в першій половині XIX ст. Ця роль і значення обумовлені не якимись особливими чеснотами греко-католицького духовенства, порівняно, наприклад, з римо-католицьким чи православним, а в його особливому статусі щодо народу та зацікавленості в розвитку цього народу. Не завжди і не для всіх ця зацікавленість була добре зрозумілою, проте саме вона визначила провідну роль представників духовенства в національно-культурних процесах.

Українська правова думка в Галичині, особливо в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. ще не була предметом спеціальних наукових досліджень в українській юридичній чи історичній науці. Вивчалася суспільна, політична думка в найширшому розумінні цих понять. Предметом наукових зацікавлень були окремі персоналії, передовсім, Маркіян Шашкевич та його сподвижники з “Руської Трійці”, а також Іван Могильницький, Йосиф Лозинський та ін.

Проте дослідники, як правило, не виокремлювали правові погляди того чи іншого діяча, розглядаючи їх побіжно, в контексті загальної характеристики його світогляду. Цьому є низка пояснень.

Насамперед – загальний інтелектуальний застій, характерний для етапу, який наступає після смерті Йосифа II. Після періоду, коли “державній структурі належало за допомогою освіченого правління та врядування створити якнайкращі

⁴ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – С. 526.

⁵ *Крип’якевич І.* Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С. 280.

умови для добробуту своїх громадян”⁶, настала фаза наступу консерватизму. Багато з попередніх реформ було скасовано або значно змінено. Особливо гостро відчувалася ця ситуація в Галичині.

Друге – майже повна відсутність світської інтелігенції, зокрема правників, які б фахово займалися юридичною тематикою. В нечисленних працях представників духовенства, питання права і законодавства піднімалися вкрай рідко і побіжно. Заслуги Львівського університету в цей період, як у загальному розвитку української культури, так і в розвитку правової думки більш ніж скромні. З цього приводу відомий бібліограф Іван Левицький писав, що хоч на початку нинішнього століття у Львівському університеті читалися лекції українською мовою на філософському та богословському факультетах, проте ці лекції українській справі не приносили майже ніякої користі. Вони не викликали ні любові до рідного слова, ні не були тим мотором, який би сприяв посиленню інтелектуальної діяльності серед тогочасного українського інтелігентного суспільства, єдиною ідентифікуючою ознакою якого була приналежність до Греко-католицької церкви. Загалом тогочасні лекції в університеті українською мовою були певним анахронізмом, оскільки українська мова не вивчалася ні в міських, ні в так званих “тривіальних” школах, ні в середніх навчальних закладах. Більше того, вона була усунута з публічного цивільного життя, а владики зверталися у своїх посланнях до підпорядкованого їм духовенства ще у 1840-х рр. латинською, польською та німецькою мовами⁷.

Третє – об’єктивні труднощі виокремлення правових поглядів у, здавалося б, суто богословських, філологічних чи навіть художніх творах, які складають не те що переважну більшість, а практично увесь корпус україномовних видань вказаного періоду.

Актуальність і важливість вивчення української правової думки першої половини XIX ст., попри її скромні здобутки, важлива ще й тому, що поза цим контекстом неможливо зрозуміти того, справді зрілого, рівня розвитку правової думки, який демонструє у своїх програмних документах та відозвах Головна Руска Рада у 1848 р. вимогами публікувати чинне законодавство українською мовою, зробити доступними для українців усі види державної служби тощо⁸.

Розвиток української правової думки як форми інтелектуального осмислення правової складової буття суспільства нерозривно пов’язаний із розвитком національної самосвідомості, утвердженням національної ідентичності, формуванням усвідомлення національної спільнотності свого права на самостійне впорядкування власного національного життя у формі, яка в конкретних обставинах найповніше відповідає її інтересам. Саме тому поява національної ідеї веде до упадку монархічної, династичної ідеї станового суспільства з його вертикальним поділом суспільства. Під цим оглядом формування національної самосвідомості українського народу в Галичині має свою специфіку, яка полягає у поєднанні двох обставин, які або відсутні, або дуже слабо представлені в інших народів Австрії, а також на українських землях у складі Росії.

⁶ *Цьольнер Е.* Історія Австрії / пер. з нім. – Львів: Літопис, 2001. – С. 313–314.

⁷ Галицько-руська бібліографія XIX-го століття зь узглядненіємъ рускихъ изданій появившихся въ Угорщинѣ и Буковинѣ (1801–1886) / сост. Иванъ Ем. Левицкій. – Львовъ, 1888. – Т. 1. – С. XIII–XIV.

⁸ Див.: Зоря Галицька. – 1848. – Ч. 2.– 23 травня. – С. 7–9.

Перша обставина – майже повна відсутність власної аристократії, яка, перейшовши на католицизм та ставши частиною правлячої еліти Речі Посполитої, дистанціювалася від власного народу. Це, в свою чергу, обумовило відсутність серед найширших верств українського народу зацікавлення у збереженні існуючих порядків, а також спричинили безумовно позитивне сприйняття тих соціальних і політичних реформ, які започаткувала Марія Терезія, розвинув і поглибив Йосиф II. Відсутність соціальних протиріч в українському суспільстві Галичини тим більше сприяла посиленню національної солідарності, адже представниками верхніх соціальних верств були не представники найвпливовішого та, зрештою, найрозвиненішого народу імперії – німецького, а поляки та євреї. Очевидно, що мова йде не про соціальну диференціацію, а отже й протиріччя в межах однієї громади, а про масштаби всього краю. Це стимулювало, утверджувало і зміцнювало національну самосвідомість, відчуття національної єдності.

Друга обставина була тісно пов'язана з першою, але справляла прямо протилежний вплив. Відсутність національно зорієнтованої української аристократії сповільнювала, інколи аж до повної зупинки, розвиток модерної культури, засвоєння та переосмислення, відповідно до національних потреб, передових правових, політичних і соціальних ідей, вироблених іншими народами і суспільствами. Бо відсутність аристократії приводила до відсутності не лише інтелектуальної еліти, але й достатньої кількості людей інтелектуальної праці, які б могли, поступово опановуючи крайовий державний апарат та органи місцевого самоврядування, якщо не українізувати їх, то, принаймні, забезпечувати передбачені законом права і можливості для найширших верств українського населення. Консервативність селянства, його приреченість на постійну боротьбу за виживання не сприяли утвердженню у свідомості цінностей освіти та науки. Греко-католицьке духовенство, яке на відміну від римо-католицького, було змушене думати не тільки про свої душпастирські обов'язки, але й про матеріальне забезпечення та виживання власної, часто не менш численної, ніж селянська, сім'ї, також не бачили особливої потреби в глибоких, фундаментальних та всебічних студіях. Це спричинило той повільний темп розвитку національної свідомості та самоорганізації, який аж у 80–90-х рр. XIX ст. почав давати свої видимі результати.

“Центром першої хвилі відродження став Перемишль. Тут під покровительством перемишльського єпископа Михайла Левицького зібрався гурт патріотично настроєних греко-католицьких священників [...]. Майже всі вони у той чи інший спосіб були пов'язані з віденським інтелектуальним середовищем”⁹.

Розвиток української правової думки перемишльським гуртком відбувався в тих напрямках, які необхідно було першочергово розвивати для піднесення рівня народу. Передовсім, це усвідомлення, використання та розширення прав та можливостей для здобуття освіти, зокрема рідною мовою, а також боротьба за права української мови. Другим напрямком було покращення соціального та матеріального становища греко-католицького духовенства, яке б уможливило його активнішу участь у піднесенні морального та освітнього рівня широких народних мас. Третій

⁹ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. – Київ: Генеза, 1996. – С. 49.

напрямок – створення неурядових інституцій, цих базових основ громадянського суспільства, які мали би вирішувати ті чи інші суспільні проблеми.

Зрозуміло, що ніхто зі священників у цей період ще не ставив перед собою завдання розвивати українську правову думку, працювати над піднесенням рівня правової культури та правової освіченості народу. Та це було й неможливо в умовах, коли навіть душпастирська праця вимагала докорінних змін. Показовим щодо цього може бути те, що коли М. Левицький став перемишльським єпископом у 1813 р., він, проаналізувавши обставини та причини, які стояли на перешкоді розвитку релігійного життя, вже наступного року “видав загальне зарядження для всіх душпастирів єпархії, у якому наказав навчати нарід про обов’язок святкувати свята та відправляти богослужіння в неділю й свята”¹⁰.

У 1818 р. відбувся перемишльський синод під проводом М. Левицького, тоді вже галицького митрополита. На ньому, між іншим, ухвалили постанову про заснування парафіяльних шкіл та ведення навчання в них українською мовою¹¹. Єпископ також неодноразово звертався до крайової влади з вимогою застосовувати в Галичині новий шкільний закон, який би змушував поміщиків брати активну участь у заснуванні парафіяльних шкіл. Значну увагу він також приділяв підготові вчителів для цих шкіл, якими, як правило, були церковні дяки¹². За його ініціативою І. Могильницький підготував статут Дяко-вчительського Інституту, в якому, зокрема, зазначено, що його вихованці “будуть готуватися до належного виконання обов’язків в церковному хорі та у школі”¹³. Термін навчання в Інституті був два роки. Його заснування санкціонував цісарський декрет від 24 серпня 1818 р. Проіснував заклад до 1939 р. Початкова школа завжди залишалася в полі зору духовенства, проте ефективність їх діяльності була вкрай низькою, свідченням цього може бути високий відсоток неграмотних серед українського населення протягом усього XIX ст.

Першою українською громадською організацією в Галичині стало “Товариство греко-католицьких священників Галичини для підтримки всіх праць щодо пізнання справжньої Христової релігії і для організації формування добрих звичаїв”, яке Іван Франко назвав “першим руським просвітним товариством”¹⁴. Статут Товариства затвердив цар 5 липня 1816 р.; його видали за підписом М. Левицького того ж року у Відні латинською мовою¹⁵.

Відповідно до статуту головною метою товариства визначено “розвиток справжньої релігії і побожності” шляхом підготовки, видання та поширення

¹⁰ Назарко І. о. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960). – Рим: ОО. Василіяни, 1962. – С. 169–170 [Серія II – Записки ЧСВВ. Секція I – Праці. Том XIII].

¹¹ Єпархіяльний синод, що відбувся у Перемишлі 10-го травня 1818 р. // Дух і ревність. Владика Снігурський та інші перемишляни / упор. В. Пилипович. – Перемишль; Львів, 2002. – С. 71 [Перемишльська бібліотека Перемишльського відділу Об’єднання українців Польщі. Т. II].

¹² Назарко І. о. Київські і Галицькі митрополити... – С. 170.

¹³ Перший статут Дяко-вчительського Інституту в Перемишлі // Дух і ревність... – С. 60.

¹⁴ Франко І. Перше руське просвітне товариство з рр. 1816–1818 // Збірник Історично-Філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. V. – С. 258–276.

¹⁵ Statuta societatis presbyterorum ritus graeco-catholici galiciensium ad promovendam operibus scriptis apud fideles Christi cognitionem religionis et ad formandos eorundem fidelium mores institutae, atque a SS. Caes. R. Apostolica Majestate mediante decreto aulicae Cancellariae dd. 5. Jilii 1816 N° 12727 confirmatae. – Вѣдень, у Герольда, 1816. – 30 с.

необхідної літератури. При цьому, поруч із суто релігійними завданнями, товариство ставило перед своїми членами завдання “пропагувати християнському народові вправління” в суспільних та державних чеснотах.

Під суспільними чеснотами малися на увазі обов’язки “стосовно інших людей, серед яких живе будь-який християнин”, зокрема, “піклування про справжнє добро сусідів, жителів даного міста, містечка чи села, та жителів сусідніх міст, містечок і сіл, врешті всіх, хто разом з нами творить цю ж суспільну громаду, хто разом з нами сповідує цю ж релігію, шанує цього ж Бога, хто є людьми, подібними до нас, одним словом – наших ближніх”¹⁶. Тобто, тут бачимо ідеї місцевої громади і обов’язок кожного члена громади дбати про загальне добро, ідею релігійної та національної солідарності, тобто тих засад, на яких мало б в подальшому розвиватися громадянське суспільство.

Щодо державних чеснот, то маємо “в чистому вигляді” виклад обов’язків громадянина, перелік яких не дуже відрізняється від закріплених у чинній Конституції. Заслуговує на увагу той факт, що акцент зроблено на формуванні законопослушності, цієї базової основи правової держави, як її трактувала тогочасна правова думка. Отже, серед таких чеснот “головними є: любов, вірність і покірність до найвищого повелителя (монарха); повага й послух щодо установ, затверджених Повелителем, якими переважно є: висока Цісарсько-Королівська Губернія і Цісарсько-Королівські циркульні (окружні) установи (крайові та місцеві органи державної влади), готовість виконувати розпорядження, оприлюднені цими установами; старанність у виконанні податків, наперед встановлених вищою владою; добровільне посвячення себе військовому стану, якнайскоріше покликання вищою владою до цього стану; врешті готовість віддати життя і кров за Вітчизну й Повелителя”¹⁷.

Товариство, по суті, започаткувало правову просвітницьку діяльність серед українців Галичини. Ключовими питаннями української правової думки цього періоду, на думку засновників Товариства¹⁸, були:

– формування свідомості ролі і значення законодавства для забезпечення національних прав та прав і свобод громадянина (“потрібно живо викласти все зокрема, що наш Найясніший Імператор вирішує і наказує щодо блага своїх народів і нашого добра”);

– усвідомлення найширшими верствами народу ролі та значення законодавства для забезпечення громадського порядку та особистої безпеки громадян, захисту їх майнових прав (“слід пояснювати, що тим розпорядженням й декретам Найяснішого

¹⁶ Статут Товариства греко-католицьких священиків Галичини // Дух і ревність... – С. 43–44.

¹⁷ Там само. – С. 44–45.

¹⁸ Засновниками Товариства були: о. Іван Могильницький (1778–1831), шкільний інспектор єпархії і відповідальний за навчання у раді консисторії, єпархіяльний екзаменатор, парох у Дроздовичах і нижанковицький декан; о. Петро Назаревич (?–1837), катедральний парох і перемишльський позаміський декан, єпархіяльний екзаменатор; о. Даниїл Качиновський (1765–1836), парох у Дорожеві, єпархіяльний екзаменатор; о. Василь Созанський (?–?), парох у Любачеві й адміністратор того ж деканату; о. Іван Турчманович (1773–1839), парох у Корманичах і заступник нижанковицького декана. Наступними членами стали: о. Іван Трильовський, парох у Себечові, белзький декан; о. Ігнатій Давидович, парох у Радимні, порохницький декан; о. Іван Снігурський, доктор теології, парох церкви св. Варвари у Відні. Див.: Дух і ревність... – С. 50, 57.

Імператора ми зобов'язані суспільним спокоєм і безпекою, як особистою, так і безпекою нашого майна”, “розпорядження вищих інстанцій – це засоби, цілковито необхідні для щастя громадян”);

– роз'яснення важливості діяльності держави щодо забезпечення миру та захисту від зовнішніх посягань;

– знання та вміння використовувати чинне законодавство щодо економічного розвитку, охорони здоров'я та соціального захисту населення (“потрібно обмірковувати й мати перед очима та обнародувати владні розпорядження, що стосуються розвитку рільництва й економіки, відновлення й удосконалення житла у селах і присілках, відновлення і закладення лікарень та сприяння особам, що дбають про суспільне здоров'я, впровадження щеплення віспи, закладів для убогих та безліч усього подібного іншого”);

– роз'яснювальна та виховна робота з метою попереджувати злочинність, протиправні посягання на власність та життя і здоров'я інших осіб (“ніяк не слід заздрити кращій долі сусідів, і вже аж ніяк не викрадати їхнє майно чи в будь-який спосіб шкодити їхнім зовнішнім можливостям”), боротьба з пияцтвом та іншими формами антисоціальної поведінки (“плоди праці, зібрані в поті чола, не мають бути розтрачені по шинках та ярмарках”);

– утвердження в суспільній свідомості засад усвідомленої та відповідальної правомірної поведінки, належного і своєчасного виконання своїх громадянських обов'язків (“кожен повинен відразу ж піддатися розпорядженням громадянської влади й пильно уникати навіть подоби опору”¹⁹).

Далеко не все задумане вдалося членам товариства реалізувати. Проте поставлені завдання, створюючи перспективу подальшого успішного розвитку української правової думки в загальноєвропейському контексті, свідчать про високий рівень усвідомлення правової проблематики тодішньою українською інтелектуальною елітою Галичини.

¹⁹ Статут Товариства греко-католицьких священників Галичини // *Дух і ревність...* – С. 44–50.